

Джованна Броджі Беркофф

Вибір мови та вибір культури в Україні XVII століття

Приблизно п'ятдесят років тому, коли мою увагу привернуло побутування в Україні та Білорусі аж чотирьох мов, що остаточно спрямувало мій інтерес до україністики, опис і тлумачення цього явища в критичній літературі, присвяченій руській культурі XVII—XVIII століть, були рідкістю. Не зупинятимусь на причинах такої ситуації, до яких належать непрості умови вивчення української літератури та культури в СРСР, неохильність досліджувати межові явища, ускладненість доступу до західних праць, прагнення українців наголосити на виникненні й історії сучасної української мови як єдиної «національної». Утім, польські науковці теж почали визнавати «рівноправність» у домодерну добу латини та польської мови лише в 1970-х роках. На Заході дослідження багатомовності, започатковані відносно недавно, значно розвинулися у 1980-х роках, коли окреслилося велике «переселення народів» зі Східної Європи, Африки й Азії в Західну Європу, Сполучені Штати й Австралію. Науковці зосереджують увагу насамперед на «перемиканні» (code switching) та «перемішуванні» (code mixing) мовних кодів у майже необмеженій кількості варіантів. Нині механізми функціонування багатомовності вже досить добре вивчено, визнано їхню наявність в Україні та Польщі, хоча ці явища потребують подальшого аналізу.

Проблема вибору мови в певному культурному контексті — одна з найскладніших і найзагадковіших. Звісно, вона охоплює сукупність тем, що лежать в основі досліджень колоніальних і постколоніальних суспільств. З такого погляду вибір мови як вибір культури й ідентичності перебував (і надалі перебуває) в центрі дискусій довкола найважливіших постатей історії української літератури,

починаючи від Гоголя та Шевченка, якщо згадати лише найвідоміші імена. Аналогічна дискусія супроводжує драматичні події в мовній царині сучасної України, починаючи з 1991 року.

Тимчасом простір свободи індивіда чи соціальної групи щодо вибору мови не такий широкий, як видається на позір, адже він знає значного впливу зовнішніх чинників, часто визначальних. Наявність центру політичної влади, представленого державою або монаршим двором, може зумовлювати мовний вибір інтелектуалів і поетів, а відтак і всього суспільства. Нав'язують мовну типологію та норму також академії, що їх подеколи свідомо створювали владні центри (досить згадати Францію Людовіка XIV чи Росію Єлизавети Петрівни та Катерини II). Престиж і гідність мови, зокрема чужої, може мати вирішальний вплив на вибір інтелектуальної та суспільної еліти, визначати розвиток і типологію історії будь-якої мови. Водночас великі технологічні перевороти (поява друкарства, інтернету) теж зумовлюють колективне й індивідуальне вживання мови. Є й чинники, що діють усередині певної соціально-культурної спільноти, які не так легко помістити в рамки точних і задокументованих дослідницьких методологій. Це чинники психологічні й ментальні, а також «комунікативна ситуація», що є, мабуть, найдавнішою лінгвістичною дисципліною, оскільки донині відповідає, по суті, на засадничі питання античної риторики: хто пише, кому, з якою метою, у яких обставинах, у який спосіб... (*qui, quod, cur, quando, quomodo...*). Небагато уваги, принаймні стосовно української культури, досі було присвячено важливості освіти автора та навчальних закладів, де він її здобував.

У добу романтизму індивід (і як особа, і як «нація»), схоже, мав ширші можливості визначати власний вибір мови завдяки привілейованому місцю індивідуального у філософії та світогляді. Проте навіть дуже «волюнтаристський» вибір Шевченка стати пророком нації був почасти спричинений зовнішніми чинниками соціокультурного характеру — біографічним і екзистенційним закоріненням поета в мові та народній поезії, що підштовхувало до відмежування від соціального контексту, де панувало «малоросійство». Натомість для Миколи Гоголя соціальне походження та російськомовне, російськоцентричне виховання в Ніжинському ліцеї відіграло визначальну роль у його виборі прославитися «російською мовою», стати письменником Ніколаєм Гоголем. Проте і там, і там персональну волю супроводжував (або передував їй?) суспільний «автоматизм», який спряму-

вав цей вибір. Якщо додати психологічні чинники (скажімо, бажання самовизначитися, вирізнитися через етичний імператив, особисту амбіцію або через чутливість і вподобання — не так важливо, працює будь-яка мотивація), то ще більше увиразнюються труднощі мовного вибору конкретної людини вкупі з тими наслідками, які це може мати для суспільства (і це стосується як Шевченка, так і Гоголя).

Якими ж були основоположні чинники, що зумовлювали вибір мови для письменників XVII століття? Деякі жанрові аспекти цього питання вже було обговорено¹, натомість тут я зосереджуюся на кількох проблемах лінгвістичного і соціолінгвістичного характеру. У першій половині XVII століття культурний і соціальний тиск польської мови² мав визначальний вплив на усвідомлення «протонаціональної» окремішності інтелектуальних і шляхетських груп в Україні. Захист ідентичності розгортався, однак, у двох різних напрямках. З одного боку, було засновано освітні заклади (наприклад, в Острозі), де «руська» мова і твори, написані нею (або ж руським варіантом церковнослов'янської), лежали в основі навчальних програм і політичної та культурної діяльності визначних особистостей тієї доби³. З другого боку, Петро Могила та його соратники звернулися до вивчення латини, щоб «бідний руський чоловік» не залишався нічим супроти польського суспільства з його правничим і культурним устроєм. Чинник «вибору» тут зумовлювало прагнення до самовизначення та бажання бути здатними до спілкування з панівною спільнотою. Польська і руська мови як мови культури та спілкування функціонували поруч у той самий період і в тому самому суспільстві, а вибір однієї чи другої визначали освіта, погляди й особистість автора, але значною мірою — і обставини.

Дехто з найвидатніших публіцистів надав перевагу польській мові саме для того, щоб спонукати Іншого (шляхту, клір, польських королів) помітити високий культурний і духовний рівень руської спільноти, якого не хотіла визнавати панівна культура. Досить зга-

¹ Броджі Беркофф, Джованна. *Чи існує канон українського Бароко?* // Український гуманітарний огляд. Вип. 16–17. К., 2012. С. 9–54.

² Усе ще актуальним залишається дослідження: Martel, Antoine. *La langue polonaise dans les pays ruthènes. Ukraine et Russie Blanche. 1569–1667*. Lille, 1938.

³ Див., напр., жалобну поему Касіяна Саковича, присвячену Петрові Сагайдачному, або твори Івана Вишенського, Івана Величковського та багатьох інших письменників.

дати такі твори, як «Патерикон» Сильвестра Косова і «Тератургіма» Атанасія Кальнофойського. Сам Петро Могила виголошував проповіді та писав по-польськи (згодом його праці почасти викладено руською мовою)⁴, ба навіть його «Сповідання віри» написано польською. Тож цей аспект питання можна підсумувати так: вибір мови визначали мета захистити свою культуру та прагнення поширити мотивацію цього захисту в суспільстві панівної культури, представники якого читали польською та латиною. Водночас у деяких випадках вибір був зумовлений навчальним закладом, де одержував освіту автор, і середовищем, у якому він вів діяльність: для Косова та Могилі польська була, поруч із латиною, мовою шкільної освіти й інтелектуального становлення (щодо Кальнофойського даних немає).

Постає питання, чому названі вище твори було написано польською, а не латиною. Найпереконливіше це пояснює прагнення забезпечити якнайширше розповсюдження текстів: ці твори мали читати в Польщі не лише в учених, а й у політичних і шляхетських середовищах. Польська була також мовою релігійної полеміки (згадаймо Мелетія Смотрицького), як і руська (згадаймо Кирила Транквіліона Ставровецького або Івана Вишенського): обидві були літературними мовами та мовами вченого спілкування.

Окрім згаданих, збереглося ще кілька творів, у яких автори прославляли та захищали вживання «нашої» руської мови (або ж «слов'янської» — руської версії церковнослов'янської), тобто визнання престижу польської не суперечило захисту своєї мови. Написана польською «Тератургіма» присвячена князям Святополкам-Четвертинським, захисникам «слов'янської мови», а «Патерикон» ліг в основу латинської переробки *Religiosae Kiovienses Criptae* (1675), яку уклав Ян Гербінус (Капуста) для «ринку» міжнародної *Respublica Literarum*⁵. Отже, вибір мови диктувала насамперед комуніка-

⁴ Напр., *Mowa duchowna* (Київ, 1645) була перероблена в Требнику (1646). Див.: Brogi Bercoff, Giovanna. *Die Kunst der Variation: zur Barockpredigt in der Ukraine und in Russland // Bibel, Liturgie und Frömmigkeit in der Slavia Byzantina*. Festgabe für Hans Rothe zum 80. Geburtstag / Hsg. D. Christians, D. Stern, V. Tomelleri. München — Berlin: Otto Sagner Verlag, 2009. P. 375–389 (Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe 3).

⁵ Lewin, Paulina. *Introduction // Seventeenth-Century Writings on the Kievan Cave Monastery*. Cambridge Mass., 1987. P. xxvii (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts vol. 4).

тивна ситуація, зокрема потреба розповсюдження й адресат (нині ми сказали би «цільова аудиторія»), до якого мав на меті звернутися автор.

Вибір мови був пов'язаний і з літературним жанром. Починаючи з XV–XVI століть, широкого розвитку набули дидактичні екзегези Євангелія та проповіді, поштовхом до чого стало поширення протестантства, антипротестантська полеміка та прагнення зміцнити православну віру і церковний лад. Ці твори, написані з душпастирською метою, були адресовані нижчому кліру та вірянам, тому вони мали бути зрозумілими, а вживання руської мови задовольняло як вимоги достатньо «вченої» та «нормалізованої» мови, так і вимоги доступності для різних верств (цьому сприяло також «українське» прочитання етимологічної орфографії, де *ѣ* читали як *і* в закритому складі, *г* як фрикативне *h* тощо). Панегірики на честь видатних осіб теж, мабуть, писалися не лише для друку, а й для виголошення. Скажімо, для жалобного панегірика «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного» (1622) та для панегірика «Еухарістерион албо Вдячність ясне превелебнѣйшому господину отцу кир Петру Могиль» (1632), присвячених мирянину та церковній особі відповідно, автори обрали руську мову — попри те, що гетьман Сагайдачний служив польському королю (і помер від поранення, якого зазнав під час Хотинської війни), а Могила був за походженням молдавським князем.

Щоб пояснити такий мовний вибір (що стосується і решти панегіристів першої половини XVII століття), пригадаймо дві обставини. У першому тридцятилітті XVII століття у відповідному середовищі переважав вплив Острозької школи та братських шкіл, де надавали перевагу «своїй» мові (тобто руській і церковнослов'янській) як маркеру ідентичності: не випадково Сагайдачного автор славить як нового Замойського — героя не лише на полі бою, а й у царині літератури, зокрема «нашої доброї літератури», якої навчали в Острозькій академії. Лише з 1640-х років Києво-Могилянська колегія почала «виробляти» інтелектуалів, здатних (і схильних!) вільно писати польською та латиною, а плоди цього навчання остаточно визріють лише в другій половині XVII століття. Отож вибір мови в обох випадках був зумовлений панівним культурним середовищем і спрямуванням освітніх інституцій. Водночас варто пам'ятати, що це спрямування відображало провідні тенденції в суспільстві, продуктом якого вони були. У добу, коли майже всі українські тере-

ни входили до складу Речі Посполитої та зазнавали тиску престижнішої та розвиненішої польської мови, мовний вибір письменника лежав в основі будь-якої спроби маніфестувати свою ідентичність, а отже, прокреслити межу між собою (козаком/православним/українцем) та Іншим (паном-шляхтичем/католиком/поляком).

У другій половині XVII століття мовна ситуація набуває дещо інших конотацій. І кількісно, і якісно розвивається вживання руської мови в жанрах, пов'язаних із проповідуванням та історіографією. Твори високого мовного та культурного рівня репрезентують також доктринальну (богословську) і філософську (етичну й антропологічну) думку та міжконфесійну полеміку: згадаймо трактати Інокентія Гізеля «Мир с Богом чоловіку» (1669) та Йоаникія Гаятовського «Небо новое» (1665) і «Месіяш правдивий» (1669)⁶. Видавнича діяльність друкарні Києво-Печерської лаври стає джерелом економічного багатства не меншою мірою, ніж чинником культурного розвитку. Аж до 1680-х років інтелектуальне та мовне процвітання пов'язані передусім із чернечими середовищами, зокрема в ділянці історіографії. Численні дяківські школи в сільських парафіях і значна кількість студентів у Києво-Могилянській колегії забезпечували досить широке поширення освіти як руською та церковнослов'янською мовами, так і польською та латиною. Проте бракувало умов для створення такої системи світської освіти, яка уможливила б становлення модерної мови, заснованої на розвитку руської мови, а також громадянської культури, зіпертої на пошану законності та прав людини, а власне такі мова та культура потенційно могли об'єднати навколо модерного (протонаціонального) державного проекту різні суспільні класи, різні етноси, правничі системи, економіку, військовий устрій і «душі» козацтва.

У добу Івана Мазепи (як, зрештою, і за його попередника Івана Самойловича) передумови для такого розвитку були. Хоча *de iure* визнавалося верховенство Москви на політичному (з мінливим перебігом подій, починаючи з 1654 року) та церковному (1686) рівнях, *de facto* Гетьманат мав високий рівень автономії — соціальної, культурної та політичної, навіть у сфері міжнародних відносин, — у період, який умовно можна обмежити 1680 і 1709 роками. Особистість Мазепи, «макіавеллівського» радника Петра I та гаранта укра-

⁶ «Месіяш» вийшов друком у руській і польській версіях. Бажання автора опублікувати його латиною не здійснилося.

їнської лояльності до царя, була доцентровим ядром не лише церковного, а й культурного життя. Зібрана довкола гетьмана група інтелектуалів різного за походженням, проте високого культурного рівня творила ту хвалебну семантичну сферу, в рамках якої чесноти правителя (*virtutes principis*) відповідали як етичним і моральним імперативам київської православної традиції, так і тодішнім політичним тенденціям централізації держав, що спиралися на ідеї пошанування «давніх прав» кожної верстви (шляхетської, цивільної, військової та церковної), що їх забезпечувала влада. Аж до 1706 року Мазепа мав змогу гарантувати дотримання з боку царя тих «давніх прав», які раніше гарантували козацтву польські королі. Водночас, на відміну від ситуації попереднього періоду, Мазепа зумів сформувати політичний козацько-український центр — двір, що єднав світську шляхетську козацьку культуру з культурою церковною, яку представляла Києво-Могилянська колегія.

За таких умов церковна література (описи чуд, проповіді, богословські трактати) уже не послуговувалася польською мовою. Руська мова домінувала й у творах, звернених до широкої аудиторії вірян (зокрема в проповідях), хоч іноді й відхилялася в бік «слов'янізації» (оцерковнослов'янення), щоб охопити православних усієї *Slavia orthodoxa* — і балканської, і московської (приміром, у збірці чуд «Руно орошенное» Димитрія Туптала). Автори історичних творів теж писали руською мовою — утім, їй була притаманна строката слов'яно-польсько-руська гібридність. Щодо театру, то в його «високих» формах (шкільна драма) представлено як руську, так і церковнослов'янську поряд із простонародною, близькою до розмовної українською мовою, яку бачимо в інтермедіях. Водночас у мурах Києво-Могилянської академії панувала латина — мова теоретичного викладання і дидактичної практики основних дисциплін: поетики, риторики, діалектики, логіки, богослов'я.

Такий мовний вибір легко пояснити соціальною, політичною та культурною еволюцією. Зміцнення позицій православ'я стало доконаним фактом, і поляк-супротивник утратив роль «повелителя моди». Руська мова дістала свій кодифікований ужиток і здобула власну гідність (*dignitas*). Проте вже наприкінці XVII століття Московський патріархат почав дедалі посилювати тиск із метою поширення російського варіанта церковнослов'янської мови. Тут йшлося вже не про соціальну та культурну престижність, продиктовану досконалістю літературної мови, як це було з польською, а про іде-

ологічний і політичний наступ, зумовлений непримиренністю Російської церкви (особливо відколи нею почав керувати Святійший Синод), а також централізаторською позицією царства, що перетворювалося на імперію.

Утім, якщо розглянути мовну ситуацію в Гетьманаті загалом, картина все ж залишалася досить строкатою принаймні до 1708 року. Політичні процеси (війни, перемоги, дипломатичні зустрічі), церковні події (обрання ректорів, архимандритів, митрополитів), родинні урочистості (шлюби, іменини) створювали привід (і обов'язок!) для написання відповідних панегіриків, проповідей, промов, «діалогів», текстів театральних вистав. Іноді панегірики набували «династичної» семантичної валентності (наприклад, на честь весілля Мазеповаго небожа Яна Обидовського). Могилянські студенти у своїх театральних виставах поєднували традиції літургійного календаря з відображенням подій із життя двору та козацької старшини. Щоб мати бодай поверхове уявлення про функціонування мов у цих творах, пригадаймо кілька з них.

Весільна проповідь Стефана Яворського «Виноград Христов» (1698) розгортається як континуум, де змінюють одна одну церковнослов'янська, слов'яноноруська і руська мови, причому в частині, зверненій власне до наречених, автор не нехтує сердечними розмовними акцентами. Того ж року Пилип Орлик написав дуже довгу весільну поему *Hypomenes sarmacki*, де прославу Мазепи переплетено з прославою Яна Обидовського, а водночас — московського царя-Юпітера: для цього твору було обрано польську мову. Так само по-польськи написав свій панегірик Мазепі Ян Орновський, і цей перелік можна продовжити.

Помилковим було б шукати таксономічні закономірності, що пов'язували би польську мову зі світською сферою, а руську — з церковною. Лише церковнослов'янську застосовували переважно в церковному обігу, хоча вживання її в театральних виставах Києво-Могилянської академії вказує на те, що частково такі тексти були призначені для світської публіки, адже ці дійства споглядали й миряни різних соціальних верств, а трагікомедія Теофана Прокоповича «Володимир» (1706) була присвячена гетьманові Мазепі й написана з нагоди відвідин Києва Петром I.

Як важко іноді пояснити мовний вибір помітніших авторів доби Мазепи, видно з панегіриків Стефана Яворського та Пилипа Орлика. Перу Яворського належить панегірик на честь Мазепи і

аж три панегірики, присвячені архімандритові, згодом митрополитові Варлааму Ясинському. У всіх цих творах Яворський послуговувався польською мовою і версифікаційними формами польського бароко — з розлогими латинськими вставками та з уживанням (слухним із погляду риторичної норми жанру) мішаної латинсько-польської лексики в присвятах і передмовах. Міфологічні персонажі та символи тут переплетені зі святими й біблійними персонажами та символами, причому без помітних відмінностей для різних адресатів панегіриків. Скажімо, Мазепу Яворський прославляє через тему Йоана Хрестителя (*Vox clamantis in deserto* — «Голос волаючого в пустелі»), а для прослави Варлаама Ясинського використовує назву *Hercules post Atlantem*. Це підводить до висновку, що польська мова й античні та біблійні міфологеми (автор послуговується тими й тими на позір недиференційовано) не завжди були пов'язані між собою; вони не залежали ані від персонажа (світського чи церковного), якого прославляли, ані від мови. Пилип Орлик, своєю чергою, звеличив Мазепу довгим польськомовним панегіриком із латинськими вставками (*Achilles*). І тут, і в згаданому панегірику на весілля Яна Обидовського Орлик вдається до персоніфікацій, алегорій і символів лише з античної культури та міфології, ото ж його мовний вибір теж не був зумовлений пріоритетом античних чи біблійних відсилань.

Інший випадок Лазаря Барановича. Крім двох збірок проповідей, присвячених царю Олексію Михайловичу, які написані церковнослов'янською («Меч духовний» і «Труби словес проповідних»), він уклав кілька віршованих польськомовних збірок. Ці твори — *Lutnia Apollinowa* та *Apollo chrześcijański (Żywoty świętych)* — були адресовані православним читачам не лише Гетьманату, а й інших теренів Київської митрополії, що перебували в складі Речі Посполитої. Тож ішлося про те, щоб вони могли читати престижнішою та звичнішою для них мовою твори, які давали поетичну насолоду і були корисними для духу, проте позбавленими латинської «єресі».

Якою ж могла бути мотивація, що лежала в основі мовного вибору найпомітніших авторів тієї доби? Для Барановича обрання польської було зумовлене насамперед прагненням запропонувати польськомовним православним вірянам твори, не заплямовані «латинськістю». Утім, переважання польської в його творах могло бути пов'язане і з кращим володінням цією мовою, адже Баранович, найстарший за віком у часи Мазепова двору, належав до по-

коління, яке виросло ще до 1654 року. До цього ж покоління належав білорус Симеон Полоцький, однак він відмовився від польської, латинської та руської мов, пішовши «московським» шляхом, тобто писав російською версією церковнослов'янської. Натомість Баранович, уживаючи польську, захищав по змозі українську церковну автономію (зокрема щодо своєї Чернігівської архієпархії, у чому доходило до суперництва, а часом і до суперечностей із Києвом), гаряче підтримував ідею утопічного союзу Західної та Східної Європи в антиосманському хрестовому поході. Можливо, його мовні й літературні рішення пояснюються всіма цими стимулами водночас — із коливаннями залежно від політичної кон'юнктури і завжди з великою увагою до власних смаків та інтересів.

Польської мови, однак, тримався не лише Лазар Баранович. Її складні версифікаційні, стилістичні й образотворчі форми, вочевидь, функціонували як придворна мова мазепинського середовища. Фундаментальну роль у цьому відіграло, найімовірніше, виховання самого Мазепи, адже освіта, одержана ним при дворі польського короля, не могла не залишити незгладимих слідів. Проте вибір на користь польської був культурним вибором лише в деяких доволі поверхових аспектах. Він аж ніяк не впливав на політичну орієнтацію, а тим паче не був вибором, пов'язаним з усвідомленням своєї національної чи релігійної ідентичності. Мазепа сприймав Гетьманат як автономне, окреме від Польщі, «козацьке» утворення з власною мовною, культурною та історичною пам'яттю і ніколи не мав схильності до католицизму (всупереч облудній пропаганді, розпочатій Петром I у відповідь на союз Мазепи з Карлом XII, яка тривала в імперській Росії аж до радянської доби); зрештою, він був найщедрішим меценатом Києво-Могилянської колегії та вірним оборонцем православ'я. Проте за гетьманування Мазепи польська мова зберігала міжнародний престиж як мова дипломатії (приміром, у взаєминах із Великою Портою), а також як розвинена й вишукана літературна мова Східної Європи: польською перекладали великі епічні твори для «оспівування збройних подвигів», нею писали історичні та політичні трактати, любовну лірику та панегірики. Тобто польська мова дуже добре надавалася для функціонування при дворі володаря.

Водночас у приватному побуті спілкувалися, найімовірніше, по-українському (листи до своєї коханої Мотрі Кочубей Мазепа писав простою, розмовною руською мовою). Переміщування поль-

ської, латини, української та церковнослов'янської мов, напевно, сприймали як природне люди різного походження, які навчалися в Києво-Могилянській колегії, про що свідчать тогочасні листи, зокрема листування Барановича, Яворського і Туптала. Тимчасом високий літературний жанр панегірика, що логічно, передбачав використання престижних мов, які були би до вподоби гетьману і його двору, — польської та латини. Утім, панегірики латиною писали й на честь інших осіб, зокрема церковних ієрархів (наприклад, митрополита Йоасафа Кроковського, наступника Ясинського⁷).

* * *

Підсумовуючи викладені міркування, окреслимо висновки. Почати варто з того, що до середини XVII століття, у добу належності України до Речі Посполитої, уживання руської мови, схоже, переважало в тих творах, які були важливими для культурного й національного самоусвідомлення, тобто в панегіриках та історіографії. Натомість пізніше, у період зміцнення російського політичного панування, українське елітарне суспільство, представлене Іваном Мазепою та його двором, вочевидь, надавало перевагу польській і латинській мовам, хоч у церковному вжитку церковнослов'янська надалі функціонувала разом із так званою простою, тобто наближеною до розмовної українською мовою. Отож імовірно, що у дворі Мазепи вибір мови був великою мірою зорієнтований на утвердження української ідентичності — на протигагу мові панівної російської влади, і з огляду на це можна припускати, що йшлося про вибір культурної незалежності, який був важливим і в соціальному, громадянському, релігійному та протодержавному вимірах.

Проте вибір мови не завжди незалежний. Передусім його зумовлює виховання — сімейне в ранньому дитинстві та шкільне; не менш значущим є суспільство, соціальний тиск, зокрема впливовість мови, яка переважає на державному рівні або має більший престиж і ширший розвиток. При цьому вибір мови не завжди тотожний культурному вибору. Приміром, польська мова, яку використовували в Україні першої половини XVII століття, часто слугувала знаряддям захисту православної та руської ідентичності від

⁷ Siedina, Giovanna. Joasaf Krokovs'kyj nella poesia neolatina dei suoi contemporanei. Bologna, 2012.

польського домінування, коли сам вибір руської передбачав пріоритет протонаціональної культури. Те саме стосується часів Мазепи, коли вживання польської та латини як мов культурного обігу і церемоніального спілкування при гетьманському дворі не конче вказувало на культурний вибір: ішлося про утвердження політичної автономії Гетьманату, прославу правителя та розвиток найважливішого інтелектуального й релігійного центру — Києво-Могилянської академії. При цьому і латина, і польська були міжнародними мовами з однаковим статусом, призначеними для «високого» спілкування.

Водночас упродовж усього XVII століття найприродніше виражала культуру, що її породила, руська мова. Невипадково саме її використовували в проповідуванні — літературному жанрі, який забезпечував комунікацію між церковними інтелектуальними елітами та мирянами й нижчим кліром. Руська була й мовою описування історії як носій пам'яті суспільства, а також мовою трактатів, спрямованих на консолідацію релігійного вчення та церковних інституцій. Престиж і функцію руської мови визначала її роль посередника (багатофункціональна і досить добре кодифікована) між суспільствами Гетьманату й українцями Галичини та Волині. Отож у цьому аспекті руська мова постає як орієнтир для формування/усвідомлення української ідентичності. Проте загалом вибір мови у XVII столітті радше здійснювався під соціальним, риторичним, релігійним, «шкільним» тиском і в автоматизм засвоєння престижу зовнішніх мов, ніж був продиктований свідомою волею та персональною ідентичністю особи.

Вибір мови став вольовим актом маніфестування модерної національної ідентичності, принаймні почасти, лише в добу романтизму. Тарас Шевченко був щирим шанувальником Миколи Гоголя: у «глибинних» шарах своєї особистості й творчості (байдуже, усвідомлено чи ні) поет відчував культурну та національну близькість Гоголя, що добре видно в його вірші «Гоголю». Лише в одному питанні Шевченко критикував свого земляка, який обрав «московський шлях», — у його виборі мови⁸. Гоголь, своєю чергою, обрав російську свідомим вольовим актом, що був продиктований прагненням утвердити себе як письменника всієї імперської Росії,

⁸ Див. відому передмову до видання 1847 року, яку Шевченко готував напередодні арешту.

а не «бездержавної і неісторичної» нації. Як було згадано на початку статті, в обох випадках (Шевченка та Гоголя) вибір мови зумовили зовнішні чинники. Для Гоголя такими чинниками були середовище формування особистості, освіта, яка скерувала інтелектуальне становлення та підштовхувала до засвоєння писемної мови; для Шевченка — закорінення в розмовній (і співаній) мові народу. Спільність обох полягала в тому, що мовний вибір був насамперед індивідуальним вольовим актом — вибором культури та нації⁹.

Яким буде вибір мови в сучасній Україні — питання складне, пов'язане з політичними та культурними чинниками не лише національного, а й глобального масштабу. Варто ще раз наголосити, що мовний вибір не завжди тотожний національній, громадянській і культурній ідентичності. Проте акт колективної волі міг би стати вирішальним супроти тиску інших мов, які не лише мають міжнародний престиж, високий літературний і комунікативний рівень, але й, як у випадку з російською, відкрито здійснюють пропагандистський тиск політичного штибу. За браку політичної підтримки мова має відшукати гідність і власну норму у своїх носіях, і саме це необхідно нині українській мові. Зрештою, як свідчить історія мов, політична підтримка буває ефективною лише тоді, коли їй передую вибір суспільства та індивідів, які його творять.

⁹ Хоч, як відомо, Гоголь так і не визначився остаточно, чи він був цілком «руським», чи українцем. Шевченко ж добре розумів, що Гоголів вибір мови зумовлювали школа в Ніжині та суспільні обставини. Невипадково в передмові 1847 року Шевченко визнає за кожним народом «право» писати «по-своєму», отже, він визнав і «право» Гоголя писати «по-своєму», тобто російською.